

การศึกษาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเพื่อส่งเสริมการคิดเชิงระบบ

The study of the principles of Buddhism for the promotion of systematic thinking

วรากรณ์ พูลสวัสดิ์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม

Poolswatnpru@Gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษากระบวนการคิดเชิงระบบและต้องการเสนอแนวทางการการศึกษาศึกษาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเพื่อส่งเสริมการคิดเชิงระบบ ผลการศึกษาพบว่า การคิดเชิงระบบ (Systems Thinking) หมายถึง การคิดถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ที่มองภาพรวมอย่างเป็นระบบ มีส่วนประกอบย่อย ๆ ซึ่งมีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ แนวคิดนี้เป็นไปตามแนวคิดของทฤษฎีระบบ (System Theory) ที่ว่า "สิ่งทั้งหลายที่อยู่ในเอกภพหรือจักรวาล (The Universe) ไม่ว่าจะเล็กหรือใหญ่ ล้วนเป็นส่วนหนึ่งของหน่วยระบบทั้งสิ้น เมื่อศึกษาหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาพบว่าหลักธรรมจำนวนมากมีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ เช่น อริยสัจสี่ ไตรลักษณ์ ชันธห้า เป็นต้น ซึ่งสามารถนำหลักธรรมต่าง ๆ มาเป็นตัวอย่างในการพัฒนาการคิดเชิงระบบของผู้ศึกษาได้เป็นอย่างดี ตัวอย่างเช่นคำสอนเรื่อง พระรัตนตรัย อธิบายระบบความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ และยังอธิบายถึงระบบความสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์ ธรรมชาติ และสังคม กล่าวคือ พระพุทธเจ้าเป็นตัวแทนของมนุษย์ที่พัฒนาตนเองจนเข้าถึงความจริงสูงสุดเรียกว่า พุทธะ ความจริงสูงสุดที่พระพุทธเจ้าเข้าถึงคือพระธรรมซึ่งเป็นกฎธรรมชาติ พระพุทธเจ้าออกสั่งสอนให้มนุษย์เข้าถึงพระธรรม ผู้บรรลุตามเรียกว่าพระสงฆ์ พระสงฆ์มาอยู่รวมกันจำนวนมากเรียกว่าสังฆม หรือสังฆะ ดังนั้นมนุษย์ ธรรมชาติ สังคมจึงมีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ เป็นต้น

คำสำคัญ: การคิดเชิงระบบ หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนากับการคิดเชิงระบบ

Abstract

This article aims to study systematic thinking in Buddhist doctrines and to propose ways to study the principles of Buddhism to promote systematic thinking. The study indicated that Systems Thinking means thinking about something. A systematic look at the overall picture. There are sub-components that are systematically related. This concept is based on the concept of system theory: "The things in the universe or the universe (The Universe), whether small or large, are One of the total system units. When studying the principles of Buddhism, there are many principles that are systematically related. This can be used as a model for the development of the systematic approach of the students as well. For example, the Buddha's teachings about the relationship between the Buddha and the Buddha. Exodus and Monks And also describe the relationship between human nature and society.

Keywords: systematic thinking, Buddhism principles, Buddhism and systematic thinking

1. บทนำ

“การคิดเป็น” เป็นเป้าหมายสำคัญอย่างหนึ่งของการพัฒนาคนในสังคมไทย ดังมีคำกล่าวที่ได้ยินกันบ่อยครั้งว่า เราต้องการสร้างให้คนไทย “คิดเป็น แก้ปัญหาเป็น” ปีพุทธศักราช 2542 พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ ได้กำหนดแนวทางการจัดการศึกษาให้ผู้เรียนคิดเป็น ทำเป็น แก้ปัญหาเป็น ไว้ในหมวด 4 มาตรา 24 ว่า “การจัดกระบวนการเรียนรู้ ให้สถานศึกษาและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องดำเนินการดังต่อไปนี้ (2) ฝึกทักษะ กระบวนการคิด การจัดการ การเผชิญสถานการณ์... เพื่อป้องกันและแก้ไขปัญหา (3) จัดกิจกรรมให้ผู้เรียน...ฝึกการปฏิบัติให้ทำได้ คิดเป็น ทำเป็น รักการอ่าน ...” จะเห็นได้ว่า ความสำคัญของ “คิดเป็น” เป็นผลการเรียนรู้ที่คาดหวัง เป็นหัวใจของการปฏิรูปการเรียนรู้ การคิดเป็นดูเหมือนจะเป็นปัญหาสำคัญของสังคมไทยที่ผู้นำการศึกษาพัฒนาประเทศไทยมองว่า คนไทยคิดไม่เป็น โดยเพ่งโทษไปที่การสอนของครูที่มุ่งสอนให้นักเรียนจำเนื้อหา มากกว่าพัฒนาทักษะการคิด ผลผลิตของการศึกษาไทยจึงถูกมองว่า คนไทยขาดระบบคิด ไม่ใช่ปัญญา มักเชื่อสิ่งมงายไร้เหตุผล ไม่มีวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ คือคิดด้วยเหตุและผล เมื่อทำการทดสอบสมมติฐานที่มีการกล่าวว่าคุณคนไทยคิดไม่เป็นเข้าไปในระบบค้นหาข้อมูล Google พบว่ามีข้อมูลจำนวนมากที่พูดถึงคนไทยคิดไม่เป็น เช่น “เด็กไทยคิดเองไม่เป็น เป็นเพราะสังคมไม่ยอมให้เด็กเถียงผู้ใหญ่ จริงหรือ??” “ทำไมเด็กไทยคิดไม่เป็น?” “เผยเด็กไทยจำเก่งคิดไม่เป็น” “เด็กไทยไม่ใช่คิดไม่ได้ แต่เด็กไทยไม่ได้รับอนุญาตให้คิด” “เผยเด็กไทยขาดทักษะการใช้ชีวิต แกรมคิดเองไม่เป็น” “วิธีแบบไทยๆ” กับคำตอบว่าทำไมความคิดใหม่ ๆ ถึงเกิดขึ้นได้ยากบนแผ่นดินนี้” “การศึกษาไทย : ปัญหาการขาดทักษะการคิด” นี่คือนิยามที่สะท้อนปัญหาการคิดเป็นของสังคมไทย นอกจากการกล่าวโทษระบบการศึกษาไทยว่าเป็นสาเหตุให้คนไทยคิดไม่เป็นแล้ว ยังมีการกล่าวโทษศาสนาด้วย ว่าเป็นต้นเหตุให้คนไทยคิดไม่เป็น โดยมีคำกล่าวสำคัญว่า “มงาย” ดังตัวอย่าง “ประเทศไทยประเทศแห่งความมงาย” “ว่าด้วยความมงายไร้ที่สิ้นสุดของคนไทย” “ทำไมคนไทยส่วนใหญ่ถึงมงาย ???” “10 อันดับ : สิ่งศักดิ์สิทธิ์ลวงโลก ที่ไม่น่าเชื่อว่าคนไทยจะมงาย” นี่คือนิยามที่หวนวนเวียนในการค้นหาข้อมูลใน Google ซึ่งพบข้อมูลจำนวนมากที่กล่าวหาว่าคนไทยเป็นคนมงายไร้เหตุผลและมักอิงแอบอยู่กับความเชื่อทางศาสนา จนมีวลีติดปากว่า “ไม่เชื่ออย่าลบหลู่” แต่อย่างไรก็ตามคนไทยก็ยังมีความรู้สึกว่าพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญาที่สอนให้ใช้ปัญญา มากกว่าความเชื่อมงายไร้เหตุผล แต่สังคมชาวพุทธกลับดำเนินชีวิตสวนทางกับคำสอนของพระพุทธเจ้า ดังตัวอย่างข้อถกเถียงกันในเว็บไซต์ pantip.com ว่า “ทำไมคนไทยส่วนใหญ่ที่นับถือพุทธศาสนาจึงไม่รู้จักใช้ความคิด ทั้ง ๆ ที่พระพุทธเจ้าก็สอนให้ใช้ความคิด ไม่ได้สอนให้เชื่อการฟังมา หรืออ่านมาแล้วแค่จำได้นั้นยังไม่พอ จะต้องรู้จักนำสิ่งที่จำได้นั้นมาคิดหาเหตุผลเพื่อให้เข้าใจ ถ้ายังไม่เข้าใจก็ยังไม่เรียกว่ามีความคิด ยังเป็นแค่การจำได้เท่านั้น เหมือนนกแก้วนกขุนทองที่พูดได้ แต่ไม่รู้จักเนื้อหาที่มันพูดแล้วอย่างนี้จะเรียกตัวเองว่าเป็นชาวพุทธได้อย่างไร? ในเมื่อยังไม่รู้จักใช้ความคิด ไม่รู้จักการใช้เหตุผล รู้จักแต่จะจำเพียงอย่างเดียว?” ดังนั้นในการนำเสนอบทความนี้จึงมีความประสงค์จะเสนอว่าในพระพุทธศาสนานั้นมีการพัฒนาคนให้รู้จักคิดอย่างไร โดยเฉพาะกระบวนการคิดเชิงระบบซึ่งพบอยู่ในข้อธรรมจำนวนมากที่ชาวพุทธท่องได้อย่างขึ้นใจ แต่ทำไมถึงยังคิดไม่เป็น ในบทความนี้จะชี้ให้เห็นว่าในหัวข้อธรรมที่จะยกมาเป็นตัวอย่างสามารถเห็นการคิดเชิงระบบและสามารถนำไปส่งเสริมการคิดเชิงระบบได้อย่างไร

2. ความหมายของการคิด

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานได้ให้ความหมายของคำว่า คิด ไว้ว่า “1) ก. ทำให้ปรากฏเป็นรูปหรือประกอบให้เป็นรูปหรือเป็นเรื่องขึ้นในใจ (2) ก. ใคร่ครวญ, ไตร่ตรอง, เช่น เรื่องนี้ยากยังคิดไม่ออก (3) ก. คาดคะเน เช่น คิดว่าเย็นนี้ฝนอาจจะตก (4) ก. คำนวน เช่น คิดเลขในใจ (5) ก. มุ่ง, จงใจ, ตั้งใจ, เช่น อย่าคิดร้ายเขาเลย (6) ก. นึก เช่น คิดละอาย” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2546 : 251) ซึ่งเมื่อพิจารณาความหมายของคำว่าคิดในพจนานุกรมแล้วพบว่ามีความหมายมากมาย แต่ก็ยังไม่สะท้อนว่าคนไทยคิดไม่เป็น เพราะเมื่อพิจารณาแต่ละความหมายแล้วคนไทยมีความคิดอย่างแน่นอน

เพียเจท์ (Piaget, 1962: 58 (อ้างถึงใน อรุณา รุ่งเรืองวิชกุล, 2552 : 11) กล่าวว่า การคิด หมายถึงการกระทำสิ่งต่าง ๆ ด้วยปัญญา การคิดของบุคคลเป็นกระบวนการใน 2 ลักษณะ คือเป็นกระบวนการปรับโครงสร้าง โดยการจัดสิ่งเข้า

หรือข้อความจริงที่ได้รับให้เข้ากับประสบการณ์เดิมที่มีอยู่กับกระบวนการปรับเปลี่ยนโครงสร้างโดยการปรับประสบการณ์เดิมให้เข้ากับข้อความจริงที่รับรู้ใหม่ บุคคลจะใช้การคิดทั้งสองลักษณะนี้ร่วมกันหรือสลับกัน เพื่อปรับความคิดของตนให้เข้าใจสิ่งเร้ามากที่สุด ผลของการปรับเปลี่ยนการคิดดังกล่าวจะช่วยพัฒนาวิธีการคิดของบุคคลจากระดับหนึ่งไปสู่ระดับที่สูงกว่า

จากการนิยามความหมายของการคิดพบว่าเป็นการอธิบายการทำงานของสมองของมนุษย์ต่อสิ่งเร้าภายนอก และการใคร่ครวญภายใน จากการนิยามนี้ยังไม่สามารถทำให้เข้าใจ คำว่าคิดเป็นได้ เพราะดังที่กล่าวมาแล้วว่ามีการตั้งสมมติฐานว่าคนไทยคิดไม่เป็น ดังนั้นคำว่า คิดเป็น น่าจะหมายถึงความสามารถในการคิดหลากหลายวิธี การคิดเป็น เป็นการใช้ทักษะการคิดในทุกรูปแบบและเป็นการคิดในเชิงบวก การคิดเป็น ประกอบด้วยทักษะการคิดด้านต่าง ๆ เช่น 1) ทักษะการคิดสื่อความหมาย (Communication Thinking) 2) ทักษะการคิดเชิงระบบ (Systems Thinking) 3) ทักษะการคิดเชิงวิเคราะห์ (Analytical Thinking) 4) ทักษะการคิดเชิงสร้างสรรค์ (Creative Thinking) และ 5) ทักษะการคิดเชิงจริยธรรม (Ethical Thinking) เป็นต้น(แพง ชินพงศ์, น.ป.ป.) ซึ่งในที่นี้จะเน้นศึกษาการคิดเชิงระบบ

3. การคิดเชิงระบบ

การคิดเชิงระบบ (Systems Thinking) หมายถึง การคิดถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ที่มองภาพรวมอย่างเป็นระบบ มีส่วนประกอบย่อย ๆ เป็นการคิดสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็ตามโดยพิจารณาเห็นความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบในตัวของมันเอง แนวคิดลักษณะนี้เป็นไปตามแนวคิดของทฤษฎีระบบ (System Theory) ที่ว่า “สิ่งทั้งหลายที่อยู่ในเอกภพหรือจักรวาล (The Universe) ไม่ว่าจะเล็กหรือใหญ่ล้วนเป็นส่วนหนึ่งของหน่วยระบบทั้งสิ้น”(การคิดเชิงระบบให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์อย่างต่อเนื่อง ชัยวัฒน์ ธีรพันธุ์ (2558 : หน้า 31) ได้ให้ความหมายของการคิดเชิงระบบไว้ว่า “การคิดเชิงระบบคือกระบวนการทำความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ โดยมองเห็นระบบที่เป็นอยู่ว่าทำงานอย่างไร องค์ประกอบต่าง ๆ ภายในระบบมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงและมีอิทธิพลต่อกันอย่างไร รวมถึงโครงสร้างต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดระบบมีอะไรบ้าง ดังนั้นความคิดเชิงระบบจึงไม่ใช้การมองแค่ตัวปรากฏการณ์เพียงอย่างเดียว แต่มองไปถึงแบบแผน โครงสร้าง และพลังต่าง ๆ ที่ผลักดันให้เกิดปรากฏการณ์นั้นด้วย”

ปีเตอร์ เซงเก้ (Senge,1990 อ้างถึงใน สุธิชา ชิตกุล, 2550 : หน้า 63) ได้กล่าวถึงความคิดเชิงระบบไว้ว่า การคิดเชิงระบบ คือการคิดเชื่อมโยง มองภาพรวม เข้าใจความเป็นองค์รวม คิดเชิงสร้างสรรค์มากกว่าวิเคราะห์แยกแยะรายละเอียดมองเห็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างองค์ประกอบต่าง ๆ ของระบบ ทั้งเชิงลึก เชิงกว้าง ซับซ้อนมากกว่าคิดแบบเหตุผลเชิงเส้นตรง คิดเน้นแบบแผนที่มีความเคลื่อนไหวมากกว่ามองภาพเป็นจุด ๆ การคิดในเชิงองค์รวมหรือภาพรวม (Bigpicture) โดยตระหนักชัดถึงองค์ประกอบย่อยที่มีความสัมพันธ์และมีหน้าที่ต่อเชื่อมกันอยู่

การคิดเชิงระบบมีประโยชน์ที่สำคัญดังนี้ 1) วิธีคิดเชิงระบบเป็นการคิดที่พ้นจากการคิดเชิงวิเคราะห์ ต่อเมื่อใช้วิธีคิดเชิงระบบเข้ามาประกอบด้วย จะเป็นการช่วยให้เรา เข้าใจต่อเรื่องนั้นสมบูรณ์ขึ้น 2) มองเห็นโลกรอบตัวเราอย่างเป็นองค์รวม สามารถเชื่อมโยงและเห็นภาพรวมทั้งหมด 3) ช่วยให้เราที่มีความเข้าใจต่อ “ชีวิต” ว่ามีการเคลื่อนไหวและเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ไม่หยุดนิ่งอยู่กับที่ และ 4) ช่วยให้เข้าใจว่าเหตุการณ์หนึ่ง มีอิทธิพลที่จะส่งผลกระทบต่ออีกเหตุการณ์หนึ่งได้ถึงแม้ว่าเหตุการณ์ที่สองจะเกิดหลังจากเหตุการณ์แรกได้เกิดขึ้นมานานแล้ว และอยู่ห่างไกล จากเหตุการณ์แรกก็ตาม (สุธิชา ชิตกุล, 2550 : หน้า 65)

4. การคิดในพระพุทธศาสนา

พระพุทธศาสนา กล่าวถึง ความสามารถในการคิด โดยใช้คำว่า โยนิโสมนสิการ เป็นการใช้ความคิดอย่างถูกวิธี เป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิดของตนเองเป็นอิสระ ในระบบการศึกษาอบรมนั้นเป็นการฝึกการใช้ความคิด ให้รู้จักคิดอย่างถูกวิธี คิดอย่างมีระเบียบ รู้จักคิดวิเคราะห์ คำว่าโยนิโสมนสิการ เป็นคำสำคัญที่อธิบายได้ว่าพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง

กับการสอนให้คนคิดเป็น คำว่าโยนิโสมนสิการ ประกอบด้วยคำว่า โยนิโส กับมนสิการ โยนิโส มาจากคำว่า โยนิ แปลว่า เหตุ ต้นเค้า แหล่งเกิด ปัญญา อุบาย วิธี ทาง ส่วนคำว่ามนสิการ แปลว่า การทำใจ การคิด คำนี้ นึก ใส่ใจ พิจารณา เมื่อรวมคำสองคำเข้าด้วยกันจึงได้คำว่า โยนิโสมนสิการ แปลว่า การทำใจโดยแยบคาย ซึ่งมีการอธิบายขยายความของการทำใจโดยแยบคายได้เป็น 4 ประเภทดังนี้

1. อุบายมนสิการ แปลว่า คิดหรือพิจารณาโดยอุบาย คือ คิดอย่างมีวิธีหรือคิดถูกวิธี หมายถึง คิดถูกวิธีที่จะให้เข้าถึงความจริง สอดคล้องเข้าแนวกบัสจะทำให้ยังรู้สภาวะลักษณะ และสามัญลักษณะของสิ่งทั้งหลาย

2. ปถมนสิการ แปลว่า คิดเป็นทาง หรือคิดถูกทาง คือคิดได้ต่อเนื่องเป็นลำดับ จัดลำดับได้หรือมีลำดับ มีขั้นตอน แล่นไปเป็นแถวเป็นแนว หมายถึง ความคิดเป็นระเบียบตามแนวเหตุผล เป็นต้น ไม่ยุ่งเหยิงสับสนกระโดดไปกระโดดมาต่อเป็นขั้นเป็นอันไม่ได้ ทั้งนี้รวมทั้งความสามารถที่จะชักชวนนึกคิดเข้าสู่แนวทางที่ถูกต้อง

3. การถมนสิการ แปลว่า คิดตามเหตุ คิดค้นเหตุ คิดตามเหตุผล หรือคิดอย่างมีเหตุผล หมายถึง การคิดสืบค้นตามแนวความสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัย พิจารณาสืบสาวสาเหตุให้เข้าใจถึงต้นเค้า หรือแหล่งที่มาซึ่งส่งผลต่อเนื่องมาตามลำดับ

4. อุปาทมนสิการ แปลว่า คิดให้เกิดผล คือใช้ความคิดให้เกิดผลที่พึงประสงค์เล็งถึงการคิดอย่างมีเป้าหมาย หมายถึง การคิด การพิจารณาที่ทำให้เกิดกุศลกรรม เช่น ปลูกเรือให้เกิดความเพียร การรู้จักคิดในทางที่ให้หายขาดแล้ว ให้หายโกรธ การพิจารณาที่ทำให้มีสติหรือทำให้จิตใจเข้มแข็งมั่นคง (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2542, หน้า 670)

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต) ได้สรุปวิธีคิดในพระพุทธศาสนาออกเป็นวิธีคิด 10 วิธี เรียกว่าความคิดแบบโยนิโสมนสิการเป็นความคิดที่อยู่ในกระบวนการพัฒนาปัญญาของมนุษย์ตามพุทธศาสนา เป็นความคิดที่อยู่ในระดับที่เหนือความเชื่อหรือศรัทธาเนื่องจากผู้คิดได้ใช้ความคิดของตนเองอย่างอิสระ คิดอย่างมีระบบ คิดอย่างวิเคราะห์ เป็นวิธีการสำคัญสำหรับสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์ ซึ่งวิธีคิด 10 วิธีมี ดังนี้ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), 2541, หน้า 676-718)

1 วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย คือ การพิจารณาปรากฏการณ์ที่เป็นผล ให้รู้จักสภาวะที่เป็นจริงหรือพิจารณาปัญหา หาหนทางแก้ไข ด้วยการค้นหาสาเหตุและปัจจัยต่าง ๆ ที่สัมพันธ์ส่งผลสืบทอดกันมา โดยมีฐานคิดว่าสิ่งต่าง ๆ เป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน ตัวเหตุจะมีหลายองค์ประกอบ เมื่อพูดถึงสิ่งใดจะต้องอธิบายให้เป็นปัจจัยซึ่งกันและกันโดยมีหลักการว่า “เมื่อสิ่งนี้มีสิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้นสิ่งนี้จึงเกิดขึ้น สิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” การคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัยจะทำให้รู้ว่าอะไรทำให้เกิดอะไร การเข้าใจวิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัยทำให้คนมองสรรพสิ่งเป็นระบบที่มีความเกี่ยวข้องกันได้ตลอดทั้งสาย ทำให้ความคิดเป็นระบบและโลกทัศน์กว้างขึ้น

2 วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบหรือกระจายเนื้อหา มีวิธีคิดคือแยกแยะให้เห็นว่า สรรพสิ่งทั้งหลายย่อมประกอบด้วยองค์ประกอบย่อย ๆ ที่มาอาศัยกันอยู่และขึ้นต่อเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง วิธีนี้เป็นการคิดแยกสิ่งต่าง ๆ ออกเป็นส่วน ๆ เพื่อหาความสัมพันธ์สัมพันธ์กันเป็นองค์รวม การคิดแบบนี้จะช่วยให้สามารถแก้ปัญหาได้ดียิ่งขึ้นเพราะไม่มองแต่ภาพรวมแต่มองลึกลงไปถึงรายละเอียด

3 วิธีคิดแบบสามัญลักษณะ หรือวิธีคิดแบบรู้เท่าทันธรรมดา คือมองอย่างรู้เท่าทันความเป็นไปของสิ่งทั้งหลาย ซึ่งต้องเป็นอย่างนั้น ๆ ตามธรรมดาของมันเอง ในฐานะที่มันเป็นสิ่งซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัยต่าง ๆ ประจุแต่งขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็จะต้องดับไป ไม่เที่ยงแท้ ไม่คงที่ ไม่ยั่งยืน การคิดแบบนี้ทำให้บุคคลมีท่าทีต่อสิ่งทั้งหลายที่เกิดขึ้นอย่างสอดคล้องกับความเป็นจริงของธรรมชาติ ยอมรับความเป็นไปของชีวิตได้อย่างไม่มีความทุกข์

4 วิธีคิดแบบอริยสังข์หรือคิดแบบแก้ปัญหาคือ เป็นวิธีคิดเพื่อแก้ไขปัญหารวมทั้งความดับทุกข์ หลักการสำคัญของวิธีคิดแบบนี้คือ การเริ่มต้นจากปัญหาหรือความทุกข์ที่ประสบโดยกำหนดรู้ทำความเข้าใจกับปัญหาหรือความทุกข์นั้นอย่างชัดเจน แล้วสืบค้นหาสาเหตุเพื่อเตรียมแก้ไข กำหนดวัตถุประสงค์หรือเป้าหมายในการแก้ปัญหาคือกำหนดวิธีการแก้ปัญหาคือวิธีคิดแบบอริยสังข์เป็นวิธีคิดตามเหตุและผล หรือเป็นไปตามเหตุและผล หรือสืบสาวจากผลไปหาเหตุแล้วแก้ไขที่ต้นเหตุ

5 วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์หรือคิดตามหลักการและจุดมุ่งหมาย คือการพิจารณาให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างหลักการและความมุ่งหมาย ในการกระทำตามหลักการหรือกฎเกณฑ์ใด ๆ ก็ตามจะต้องเข้าใจความมุ่งหมายของหลักการนั้นว่ากำหนดขึ้นเพื่ออะไร จะนำไปสู่ผลหรือที่หมายใดบ้าง ทั้งจุดหมายสุดท้ายปลายทางและเป้าหมายอื่น ๆ ความเข้าใจถูกต้องในเรื่องหลักการและความมุ่งหมายนี้ นำไปสู่การปฏิบัติที่ถูกต้อง

6 วิธีคิดแบบคุณโทษและทางออก เป็นการคิดแบบมองสองด้านคือมองลักษณะของสรรพสิ่งต่าง ๆ ทั้งด้านที่เป็นคุณและด้านที่เป็นโทษ โดยมองเห็นข้อดี ข้อเสียและทางออก วิธีนี้ใช้ร่วมกับวิธีอื่นด้วยเป็นการแยกแยะสิ่งที่มีอยู่ตามปกติ มองให้เห็นข้อดี ข้อเสีย สิ่งที่ดี สิ่งที่ไม่ดี สิ่งที่เป็นคุณ สิ่งที่เป็นโทษและเลือกทำเลือกปฏิบัติแต่สิ่งดี สิ่งที่เป็นคุณและหลีกเลี่ยงสิ่งไม่ดี สิ่งที่เป็นโทษจากสิ่งที่มีอยู่เห็นอยู่

7 วิธีคิดแบบคุณค่าแท้ คุณค่าเทียม เป็นวิธีคิดจำแนกแยกออกกระหว่างสิ่งที่เป็นประโยชน์อย่างแท้จริงและจำเป็นต้องมี ต้องใช้ต้องทำงานตามบทบาทหน้าที่ซึ่งถือว่ามียุทธศาสตร์ แตกต่างจากคุณค่าเทียมที่เป็นไปเพื่อสนองความอยาก ความโก้หรือหรือค่านิยมทางสังคม การคิดแบบนี้จะทำให้ไม่ติดในรูปร่างภายนอกของวัตถุ เมื่อจะอุปโภคบริโภคสิ่งใดก็จะคิดถึงประโยชน์ก่อนหรือเรียกได้ว่า เสพปัจจัยด้วยคุณค่าที่แท้จริง ทำให้ไม่ตกเป็นทาสของวัตถุ

8 วิธีคิดแบบอุบายปลูกเร้าคุณธรรม เป็นวิธีคิดในแนวสัจธรรมหรือบรรเทาและขัดเกลาตัวตน เป็นวิธีคิดที่ช่วยตั้งต้นชักนำความคิดให้ไปในทางดีงามและเกิดประโยชน์ โดยนำเอาประสบการณ์ ความรู้มาดัดแปลงปรับปรุงให้ดีขึ้นเพื่อเป็นตัวอย่างหรือแบบอย่างที่ดี เป็นการคิดหาประโยชน์จากเรื่องต่าง ๆ จากทั้งแง่ดีและแง่เสียโดยพยายามถือเอาประโยชน์ให้ได้เช่น เรื่องของความตาย ถ้าคิดถึงความตายแล้วเป็นเหตุให้ทำความดีได้ ก็ถือว่าเป็นการปลูกเร้าให้มีความพยายามในการทำ ความดี

9 วิธีคิดแบบเป็นอยู่ในขณะปัจจุบัน คือวิธีคิดโดยการมีสติอยู่กับปัจจุบัน โดยการเอาผลจากอดีตมาแก้ไขหรือปรับปรุงโดยไม่ไปคำนึงแต่เรื่องในอดีต และมีสติคิดแก้ไขหรือปรับปรุงในเวลาปัจจุบัน โดยรู้ว่า การกระทำในปัจจุบันจะทำให้เกิดผลในอนาคตอย่างไร แต่ไม่ใช่เพื่อหม่อมอลอยถึงอนาคตตลอดเวลา

10 วิธีคิดแบบวิภาษวาท เป็นวิธีคิดแบบมองรอบด้าน แยกแยะแจกแจงประเด็นต่าง ๆ ตามลำดับขั้นตอน คิดเป็นประเด็นใหญ่ย่อย ลักษณะสำคัญของการคิดแบบนี้คือ การมองและแสดงความจริงโดยจำแนกแยกแยะให้เห็นแต่ละแง่แต่ละด้านครบทุกแง่มุม มิได้จับเอาแง่ใดแง่หนึ่งมาวินิจฉัยตีขลุมลงไปทั้งหมด การคิดแบบแยกแยะประเด็นมีประโยชน์ในการดำเนินชีวิตประจำวันตัวอย่างเช่น ถ้าเรารู้จักแยกแยะหน้าที่ของตนเองก็จะทำให้ประสบความสำเร็จในชีวิตได้เป็นอย่างดี เช่นในฐานะที่เป็นนักศึกษา ก็ควรตั้งใจศึกษาเล่าเรียน โดยรู้จักแบ่งเวลาเป็นต้น

วิธีคิดทั้ง 10 วิธีดังที่ได้กล่าวมานี้ ถือว่าเป็นกระบวนการพัฒนาปัญญาที่สูงสุดหากนำไปฝึกฝนปฏิบัติก็จะทำให้เป็นบุคคลที่เข้าใจสภาพของชีวิต สภาพสังคมและสภาพของโลกสามารถจัดระเบียบชีวิตของตนเอง จัดระเบียบสังคมและสิ่งแวดล้อมทำให้สามารถใช้ชีวิตร่วมกับสรรพสิ่งได้อย่างถูกต้องและสร้างสรรค์

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับการเสริมสร้างปัญญาอย่างเป็นระบบโดยมีการคิดอย่างแยกแยะเป็นองค์ประกอบสำคัญของการเสริมสร้างปัญญา โดยเน้นการมีความรู้ที่ถูกต้องจะต้องปฏิบัติตามหลักเสริมสร้างปัญญาที่เรียกว่า ภูมิธรรม 4 คือ 1) เสวนาผู้รู้ คือ รู้จักเลือกหาแหล่งวิชา คบหาท่านผู้รู้ ผู้ทรงคุณความดี มีภูมิธรรม ภูมิปัญญาน่านับถือ 2) ฟังดูคำสอน หมายถึง เอาใจใส่ สดับตรับฟัง คำบรรยาย คำแนะนำสั่งสอน แสวงหาความรู้ทั้งจากตัวบุคคลโดยตรงและจากหนังสือ หรือสื่อมวลชน ตั้งใจเล่าเรียน ศึกษาค้นคว้า หมั่นปรึกษาสอบถาม ให้เข้าถึงความรู้ที่แท้จริง 3) คิดให้แยกแยะ หมายถึง รู้เห็นได้อ่านได้ฟังสิ่งใด ก็รู้จักคิดพิจารณาด้วยตนเอง ด้วยเหตุและผลแยกแยะให้เห็นสภาวะและสืบสาวให้เห็นเหตุผลว่า นั่นคืออะไร เกิดขึ้นได้อย่างไร ทำไมจึงเป็นเช่นนั้น จะเกิดอะไรต่อไป ข้อดีข้อเสีย คุณโทษเป็นอย่างไร 4) ปฏิบัติให้ถูกหลัก หมายถึง นำสิ่งที่ได้เล่าเรียน รับฟังไตร่ตรองเห็นชัดแล้วไปปฏิบัติให้ถูกต้องและเป็นประโยชน์

จากการศึกษาวิธีคิด 10 วิธีในพระพุทธศาสนาพบว่า วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ หรือกระจายเนื้อหา วิธีคิดแบบอริยสัจหรือคิดแบบแก้ปัญหา วิธีคิดแบบบรรณธรรมสัมพันธ์หรือคิดตามหลักการและ จุดมุ่งหมาย อาจจัดได้ว่าเป็นวิธีการคิดเชิงระบบ เพราะเป็นการคิดที่สะท้อนถึงความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ

5. การคิดเชิงระบบในพระพุทธศาสนา

จากการที่พระพุทธศาสนาเน้นกระบวนการพัฒนาปัญญาของมนุษย์อย่างเป็นระบบ เป็นขั้นเป็นตอนและเป็นองค์รวม เมื่อทำการศึกษาลักษณะการสอนทางพระพุทธศาสนาจะพบว่าคำสอนทางพระพุทธศาสนานั้นมีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ ดังที่พระพุทธเจ้า (ประยุทธ์ ปยุตโต) (2545 : 39) กล่าวว่า “พระพุทธศาสนาเป็นระบบที่มีองค์ประกอบหลายอย่าง ซึ่งมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน” ในที่นี้จะยกตัวอย่างคำสอนทางพระพุทธศาสนาอธิบายให้เห็นว่าพระพุทธศาสนามี การสอนเชิงระบบอย่างไร

5.1 คำสอนเรื่อง พระรัตนตรัย หรือไตรรัตน์ เป็นคำสอนเรื่องที่ฟังอันสูงสุดของชาวพุทธ อธิบายระบบ ความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ โดยอธิบายระบบความสัมพันธ์ได้ง่าย ๆ ว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้ค้นพบ พระธรรม จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า และนำพระธรรมที่ค้นพบมาสั่งสอนมนุษย์จนบรรลุธรรมเรียกว่าพระสงฆ์สาวก นอกจากนี้ ยังอธิบายเกี่ยวกับพระรัตนตรัยได้ว่าเป็นระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ ธรรมชาติ และสังคม โดยอธิบายให้เห็นว่า พระพุทธเจ้าคือตัวแทนของมนุษย์ที่พัฒนาตนเองสูงสุดจนเข้าถึงความจริงของธรรมชาติที่เรียกว่าพระธรรม พระธรรมเป็น กฎธรรมชาติที่มนุษย์จะต้องรู้และปฏิบัติตนให้สอดคล้องกับความจริงของกฎธรรมชาติ มนุษย์จำนวนมากที่เข้าถึงความจริงของ ธรรมชาติจากการแนะนำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าเรียกว่าพระสงฆ์ พระสงฆ์ที่มาอยู่ร่วมกันเพื่อเข้าถึงความจริงของธรรมชาติ เรียกว่า สังฆะ หรือสังคม ดังนั้นคำสอนเรื่องไตรรัตน์ในพระพุทธศาสนาเป็นการแสดงให้เห็นถึงระบบความสัมพันธ์ของมนุษย์ ธรรมชาติ และสังคมอย่างเป็นองค์รวม

5.2 คำสอนเรื่อง ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา คำสอนนี้เป็นการจัดระบบของการดำเนินชีวิตเพื่อให้เข้าพระ รัตนตรัยหรือไตรรัตน์ กล่าวคือ ศีลเป็นระบบระเบียบการครองชีวิตเพื่อให้อยู่ร่วมกันในสังคมให้เกิดความสงบสุขภายนอก สมาธิเป็นระบบการควบคุมพัฒนาจิตใจให้เกิดความสงบสุขภายใน ปัญญาเป็นระบบการพัฒนาให้เข้าถึงความจริงสูงสุดใน ธรรมชาติที่เรียกว่าบรรลุสัจธรรม ศีล สมาธิ และปัญญามีพลังส่งเสริมความก้าวหน้าของกันและกัน นั่นคือ ศีลส่งเสริมให้เกิด สมาธิ สมาธิส่งเสริมให้เกิดปัญญา ปัญญาส่งเสริมให้รักษาศีลและทำสมาธิอย่างถูกต้อง ดังนั้นทั้งศีล สมาธิ และปัญญาจะต้องมี ความเกื้อกูลสัมพันธ์อย่างเป็นระบบและสมดุล

5.3 คำสอนเรื่อง ชั้น 5 เป็นการอธิบายระบบความสัมพันธ์ของชีวิตมนุษย์ที่ประกอบด้วยร่างกายและจิตใจ หรือ รูปธรรมกับนามธรรม ระบบความสัมพันธ์นี้มีระบบย่อยที่สามารถแยกแยะได้อีกจำนวนมาก เช่น ร่างกายเป็นระบบ ความสัมพันธ์ของธาตุ 4 ที่เรียกมหาธาตุรูป ซึ่งเป็นระบบใหญ่ ประกอบด้วย ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ ซึ่งประกอบกัน ขึ้นเป็นร่างกาย ความสัมพันธ์ของธาตุทั้งสี่มีผลต่อสุขภาพกายเป็นอย่างมาก นอกจากนี้ ยังมีระบบย่อยที่เรียกว่า อูบาทายรูป อีก 24 องค์ประกอบ ส่วนระบบของจิตที่เรียกว่านามธรรมนั้น มีองค์ประกอบในระบบ 4 องค์ประกอบคือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในแต่ละองค์ประกอบยังมีระบบย่อยของแต่ละระบบอีกจำนวนมาก เช่น เวทนาคือความรู้สึกประกอบด้วย ทุกขเวทนา สุขเวทนา และอุเบกขาเวทนา เป็นต้น ดังนั้นหากเราศึกษาเรื่องชั้น 5 เพื่อทำความเข้าใจระบบความสัมพันธ์ที่ทำให้ เกิดชีวิต ก็จะต้องพิจารณาว่าชีวิตจะดำรงอยู่ได้อย่างมีความสุขจะต้องดูแลระบบความสัมพันธ์ของชั้น 5 ให้ถูกต้อง

5.4 คำสอนเรื่อง ไตรลักษณ์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าสามัญลักษณ์ คือลักษณะที่เสมอเหมือนกันของทุกสรรพสิ่งในโลก และจักรวาลที่จะต้องตกอยู่ภายใต้กฎหรือระบบสามประการ คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ซึ่งแปลให้เข้าใจง่ายว่า เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ไตรลักษณ์เป็นการอธิบายถึงระบบความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันอย่างต่อเนื่องของสรรพสิ่งที่เกิดขึ้นคือ อนิจจัง แปลว่าไม่เที่ยงแท้แน่นอน มีความเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เมื่อมีความเปลี่ยนแปลงย่อมทำให้ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ เรียกว่าทุก

ซึ่ง เมื่อทบทวนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ก็ไม่ยอมไม่มีตัวตนที่แท้จริงเพราะพร้อมที่จะเปลี่ยนแปลงไปเป็นสิ่งใหม่ได้เสมอ นี่เป็นตัวอย่างที่สะท้อนให้ระบบความสัมพันธ์กันของ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งเป็นระบบที่ซ่อนตัวทำงานอยู่ตลอดเวลาในทุกสรรพสิ่ง

5.5 คำสอนเรื่อง ภาวนา 4 คำสอนนี้อธิบายถึงระบบการพัฒนามนุษย์ว่าจะต้องพัฒนาให้ครบทั้งสี่ด้านโดยมีความสมดุลสัมพันธ์อย่างต่อเนื่อง กล่าวคือในระบบการพัฒนามนุษย์ตามหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนานั้นจะต้อง มีระบบการพัฒนากาย เรียก ภาวนา ระบบการพัฒนาคำสอนสัมพันธ์ในสังคมเรียกว่า ศีลภาวนา ระบบการพัฒนารมณ์และจิตใจ เรียกว่า จิตภาวนา และระบบการพัฒนาปัญญาให้เข้าถึงความจริงของธรรมชาติดำเนินชีวิตถูกต้องตามกฎธรรมชาติ เรียกว่า ปัญญาภาวนา ในการพัฒนาคนนั้นตามหลักคำสอนพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญกับการพัฒนาอย่างเป็นระบบและเป็นองค์รวม ดังนั้นการพิจารณาหลักธรรมเรื่อง ภาวนา 4 จะทำให้เข้าใจระบบการพัฒนาคอนอย่างสมดุล

5.6 คำสอนเรื่อง สัทธรรม 3 อันประกอบด้วย ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ คำสอนนี้สะท้อนถึงระบบการศึกษา เรียนรู้ของมนุษย์ว่า ในการศึกษาเรียนรู้ของมนุษย์นั้นจะต้องมีระบบที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กันคือ จะต้องมีการศึกษาภาคทฤษฎีหรือองค์ความรู้ เนื้อหาข้อมูลต่าง ๆ อย่างเป็นระบบ เรียกว่าปริยัติธรรม เมื่อมีความรู้ด้านเนื้อหาทฤษฎีอย่างถูกต้องเพียงพอแล้ว จะต้องนำความรู้ที่ไปปฏิบัติอย่างถูกต้องเหมาะสมเรียกว่า ปฏิบัติธรรม เมื่อมีการปฏิบัติอย่างถูกต้องเหมาะสมจริงจึงเพียงพอแล้วก็จะย่อมได้รับผลจากการปฏิบัติที่เรียกว่า ปฏิเวธธรรม ดังนั้น คำสอนเรื่องสัทธรรม 3 จึงเป็นระบบความสัมพันธ์ของการเรียนรู้ของมนุษย์ แต่อย่างไรก็ตามองค์ประกอบของระบบทั้งสามไม่จำเป็นต้องเริ่มต้นจากปริยัติเสมอไป อาจเริ่มต้นจากปฏิบัติ ปฏิเวธ และปริยัติ ก็ได้ หรือปฏิบัติ ปฏิเวธ และปริยัติ ก็ได้ เพราะทั้งสามองค์ประกอบนี้มีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ

5.7 คำสอนเรื่อง อริยสัจ 4 เป็นคำสอนที่ครอบคลุมคำสอนและการปฏิบัติของพระพุทธศาสนาทั้งหมด ดังมีพุทธพจน์ตรัสว่า อริยสัจสี่เปรียบดังรอยเท้าช้างที่บรรจรรอยเท้าของสัตว์ทั้งหมดไว้ในรอยเท้าเดียว คำกล่าวนี้สะท้อนว่า หลักคำสอนเรื่องอริยสัจสี่เป็นระบบที่ครอบคลุมคำสอนทั้งหมดทางพระพุทธศาสนา ดังนั้นคำสอนอื่น ๆ จึงเป็นไปเพื่อให้เข้าถึงอริยสัจและเมื่อเข้าถึงอริยสัจสี่แล้วจะแจ่มแจ้งเห็นธรรมทั้งหมดเห็นระบบทั้งระบบที่เรียกว่ารู้แจ้งเห็นจริง คำสอนเรื่องอริยสัจสี่เป็นการอธิบายระบบของการดับทุกข์ เริ่มต้นจากการรู้จักความทุกข์อย่างถูกต้องแท้จริง เรียกทุกข์สังขะ ซึ่งประกอบด้วยคำสอนอย่างเป็นระบบอีกจำนวนมาก เช่น การแยกย่อยเป็นระบบของความทุกข์ 11 ประการ หรือแยกย่อยเป็นทุกข์กายทุกข์ใจ ทุกข์ของปุถุชน อริยชน เป็นต้น เมื่อรู้จักทุกข์แล้วต้องรู้เหตุให้เกิดทุกข์ซึ่งมีระบบย่อยอีกจำนวนมากมาย เช่น ตัณหา 3 ตัณหา 108 และกิเลส 1,500 ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เมื่อรู้เหตุให้เกิดทุกข์แล้วก็มีความเชื่อมั่นว่า การพ้นทุกข์หรือดับทุกข์นั้นเป็นไปได้ เพราะเชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างเกิดจากเหตุ เมื่อกำจัดสาเหตุเสียได้ ความทุกข์ก็ย่อมดับไปด้วย การดับทุกข์ได้เรียกว่านิโรธ การที่ดับทุกข์ได้นั้นจะมีวิธีการหรือวิถีทางข้อปฏิบัติเพื่อกำจัดสาเหตุแห่งทุกข์ให้ได้โดยปฏิบัติตามมรรคมงคล 8 ที่อธิบายมานี้จะเห็นว่าหัวข้อธรรมในอริยสัจสี่ มีระบบย่อยจำนวนมากในระบบใหญ่และในแต่ละระบบก็มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างเป็นเหตุเป็นผลและเป็นปัจจัยแก่กันและกัน

6. บทสรุปการส่งเสริมการคิดเชิงระบบ

จากการที่ได้ศึกษาการคิดเชิงระบบและการคิดในพระพุทธศาสนาจะเห็นว่าหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา นั้นได้รับการครุ่นคิดศึกษารวมรวมและจัดระบบมาเป็นอย่างดีเพื่อให้ง่ายต่อการจดจำ ทำความเข้าใจ และนำไปปฏิบัติ เพราะทุกข้อธรรมมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์อย่างเป็นระบบและมีความสมดุลสอดคล้องกัน ดังที่ได้ยกตัวอย่างหมวดธรรมมาอธิบายให้เห็นว่าแต่ละข้อมีความสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ ดังนั้นหากมีการฝึกทักษะการคิดเชิงระบบโดยการฝึกให้ผู้เรียนหรือผู้ศึกษาพระธรรมคำสอนในทุกระดับได้ฝึกวิเคราะห์การคิดเชิงระบบจากหลักธรรมคำสอน ในแต่ละข้อธรรม ระบบความสัมพันธ์กับข้อธรรมอื่น ๆ โดยฝึกทักษะการคิดเชิงระบบด้วยการเขียน Mind map หรือการฝึกอธิบายให้เห็นระบบความสัมพันธ์ของข้อธรรมต่าง ๆ แล้ว ก็จะสามารถพัฒนาทักษะการคิดเชิงระบบของคนไทยได้เป็นอย่างดีดังที่ได้ทดลองอธิบายพอเป็นตัวอย่างแล้วข้างต้น

7. เอกสารอ้างอิง

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2545). จากจิตตวิทยาสู่จิตภาวนา. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ : งานพระราชทานเพลิงศพ
เรืออากาศตรีพลชัย เนียมวัฒนะ

พระธรรมปิฎก (ปอ. ปยุตโต). (2541). พุทธธรรม (ฉบับขยายความ). พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

แพง ชินพงษ์ (น.ป.ป.). คิดเป็น ทักษะที่จำเป็นในโลกปัจจุบัน ค้นเมื่อ 10 มิถุนายน 2560
<<http://www.islammore.com/view/1647>>

สุธิชา ชิตกุล. (2550). ความคิดเชิงระบบ กับการพัฒนาองค์กร : ศึกษากรณีบริษัท กสท โทรคมนาคม จำกัด มหาชน.

กรุงเทพฯ : วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต (การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ และองค์การ)

คณะพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์

อรอุมา รุ่งเรืองวณิชกุล. (2552). การศึกษาปัจจัยบางประการที่ส่งผลต่อการคิดเชิงระบบของนิสิตปริญญาตรี

หลักสูตรการศึกษาบัณฑิต (กศ.บ.) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ